

ПАВЛО МІЛЮКОВ І УКРАЇНА: ДІАЛОГ ВУЗІВСЬКОГО І ШКІЛЬНОГО ІСТОРИКІВ

Володимир Абаїмов (далі — **В.А.**). — З часу, що пройшов після публікації нашого інтерв'ю з Вами про М.С.Грушевського [1], я отримав багато відгуків. Скажу чесно: вони різні — одні схвалюють наші підходи, інші відкидають, але всі згодні в одному: сама форма викладу матеріалу незвична і цікава, ефективна і корисна. Чимало хто висловив думку продовжити роботу у цьому жанрі, що я Вам і пропоную.

Геннадій Стрельський (далі — **Г.С.**). — Так, я пам'ятаю той наш діалог про мою книгу «Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти» видану у співавторстві з А.Ф. Трубайчуком [2]. Цікаво, що та газетна публікація дійсно викликала відгуків читачів більше, ніж сама книга. То ж цілком згодний продовжити роботу в жанрі діалогу вже на рівні журналу «Історія в школі».

В.А. — І в основу інтерв'ю пропоную покласти ще одну Вашу публікацію — у «Київській старовині» під рубрикою «Із маловідомого».

Г.С. — Ви, очевидно, маєте на увазі статтю «Секретна місія П.Мілюкова»? [3]

В.А. — Так, саме її. Вона мене зацікавила у плані вивчення проблеми «Україна і Росія», осмислення якої буде тривати ще не один десяток років. Крім того, тішу себе надією, що матеріали як Вашої статті, так і цього інтерв'ю стануть у нагоді і для вчителів, які викладають історію у 10-х класах.

Г.С. — Я би сформулював названу Вами широкую і актуальну проблему дещо інакше, конкретніше: «Українське питання в Росії», якій присвячено чимало публікацій останніх років. Сподіваюсь, у цій бесіді ми зуміємо розкрити одну з маловідомих сторінок українсько-російських відносин доленосних часів революції і національно-державного відродження України.

В.А. — Давайте згадаємо про початок діяльності П.М.Мілюкова як історика. Адже починав він як історик.

Г.С. — Після закінчення Московського університету він працював у ньому приват — доцентом кафедри російської історії (з 1886 р.). За свою першу книгу «Государственное хозяйство России в первой четверта XVIII ст. и реформа Петра Великого» (Спб., 1892)

П.М.Мілюков отримав звання магістра історії і престижну премію імені С.М.Соловйова. Між іншим, останню він отримав з рук свого університетського вчителя, видатного історика В.О.Ключевського.

В.А. — Але П. Мілюков поділив своє життя на дві частини: перша була віддана науці, друга — політиці.

Г.С. — Він прожив довге життя (1859-1943 рр.), яке, можна сказати, вмістило в себе декілька епох: було чимало «поворотів долі», високих злетів і важких падінь, успіхів і невдач у різних галузях. Вчений-історик [назвемо ще хоча б такі фундаментальні його

праці, як «Очерки по истории русской культуры» (Ч. 1-3, 1896-1903), «Главные течения русской исторической мысли» (1897)], публіцист, редактор, засновник і лідер Конституційно-демократичної (кадетської) партії, голова парламентської опозиції, талановитий дипломат, міністр закордонних прав у Тимчасовому уряді... Людина, яка

не раз чула на свою адресу як голосні оплески, так і оглушливий свист.

В.А. — До Вас питання, як до історіографа. Яка головна ознака історичних поглядів Мілюкова?

Г.С. — Спробую визначити головну рису його історичної концепції. Історик вважав, що Росія розвивається у річищі західно-європейських закономірностей. Однак, на відміну від країн Заходу, дуже повільними темпами і під більш посиленням державним регулюванням, скоріше, навіть тиском. Мілюков недооцінював роль економічного і соціального факторів і перебільшував вплив держави. Невід'ємною частиною його концепції було твердження про низький рівень національної російської культури, фактичне заперечення її досягнень до XVIII ст.

В.А. — А яке місце належить Україні в історичній концепції П.М. Мілюкова?

Г.С. — Як писав Д.І.Дорошенко[4], Мілюков разом з Ключевським і Платоновим першими відчули незручність схеми, в основу якої була покладена запозичена у московських книжників 15-16 ст. генеалогічна ідея «московської династії», за якою історія українського (як і білоруського) народу залишалась поза межами наукового бачення. Разом з тим,

Про непересічну постать П.М.Мілюкова — політика і вченого, про його підходи до вирішення «українського питання» в Російській імперії, зокрема, про його спроби перетворити Київ у плацдарм відбудови «єдиної і неділимой», розмову ведуть доцент кафедри історії слов'ян і народознавства НПУ ім. М.Драгоманова Геннадій Вячеславович Стрельський і вчитель-методист середньої школи № 295 м. Києва Володимир Миколайович Абаїмов.

Мілюков ніколи не задавався питанням, що український народ має власну багату історію. У Платонєва, а ще виразніше у Ключевського зустрічаємо лише виокремлення київського періоду як початкового і спільного для всього слов'янського сходу Європи, а потім уже йдуть спеціальні розділи про формування великоруського племені. Але далі виклад у них іде за звичайною у російській історіографії схемою: історія московського царства і петербурзької імперії з епізодичними згадками про українців і білорусів.

Той же Дорошенко [5] відзначав, що ця «баламутна» схема мала неабиякий вплив на українську історіографію початку XIX ст., зокрема, на першу узагальнюючу працю Бантиш-Каменського. Тільки в кінці XIX ст. Антонович, а потім і його учень Грушевський почали виправляти цю схему.

Г.С. — До речі, нині мало хто знає, що Мілюков написав рецензію на першу книгу Грушевського — «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» (К., 1891.)

В.А. — Дійсно, про це мало відомо. Розкажіть, будь-ласка.

Г.С. — Цю рецензію було надруковано у журналі «Русская мысль» (1893, кн. 3, СС. 118-122). П.М. Мілюков у цілому схвально оцінив працю молодого М.С. Грушевського, зазначивши, що вона є не просто «місцевою» історією, а показує місце й роль регіональних подій в єдиному історичному процесі, містить докладний та критичний огляд існуючої тоді історичної літератури. Разом з цим, він критикував Грушевського за «недостатню розробку фактів», за «необґрунтованість» висновків, визначав автора книги як поміркованого прихильника «українофільської теорії» історичного процесу на південноруських землях, що протистоїть «московфільській теорії».

В.А. — А чи відомо, як сприйняв цю рецензію М.С. Грушевський?

Г.С. — У своєму щоденнику (4 квітня 1893р.) він назвав її «дуже неприємною» [6].

В.А. — Цікавий факт, що Мілюков після смерті М.П. Драгоманова замінив його на кафедрі загальної історії Софійського вищого училища у Болгарії...

Г.С. — Так, період з 1897 по 1899 рр. Мілюков провів у Болгарії і Македонії. Відвідав він також Албанію та інші землі, на яких незабаром зав'язується один з вузлів міжнародної політики. Це був час, коли Мілюков був поставлений перед вибором: або заслання в Уфу, або висилка за кордон. А перед тим тільки-но закінчився термін його висилки з Москви до Рязані за крамольний цикл лекцій.

Він любив викладацьку роботу. Саме тут, у Болгарії, він глибоко вивчає історію слов'янства: потім він стане одним з найавторитетніших спеціалістів у цій галузі. Саме тут він знайомиться із складною, вибухонебезпечною ситуацією на Балканах. У цей час зароджується його глибока зацікавленість європейською і світовою політикою, яка зробила

Мілюкова чи не найкомпетентнішим в Росії знавцем тогочасних міжнародних проблем.

Але його зв'язками з різними представниками російської революційної еміграції у Софії, а також його політичними поглядами зацікавилась російська поліція...

В.А. — А до цього його карали за участь у студентському русі, з яким не поривав і в роки, коли вже був приват-доцентом. Ключевський декілька разів «витагував» свого учня з Бутирської в'язниці...

Г.С. — А тут, у Болгарії, посол Росії Бахметєв направив уряду ноту, у якій вимагалось звільнити Мілюкова з посади за образу російського імператора (Мілюков не з'явився на урочистий прийом у посольстві з нагоди дня народження Миколи II). В результаті він втратив роботу. Потім — повернення до Петербурга і знову арешт — за участь у зборах пам'яті П.Лаврова. Півроку в'язниці, після чого він розпочинає підготовку до лекцій в Америці, куди був запрошений ректором Чикагського університету. Влітку 1903 року він прочитав там 12 лекцій, які потім читав у Гарварді. Він знайомив американців з історією Росії, переконуючи їх в тому, що є дві Росії: казенна і народна; що посилюється народний спротив самодержавству і американська та європейська демократії повинні відчувати свою солідарність з новою російською демократією. На шляху до Росії Мілюков зупинився в Англії, де був вражений активним британським політичним життям.

В.А. — До речі, в Англії відбулося знайомство Мілюкова з його найголовнішим — у недалекому майбутньому — політичним опонентом. «Ленін, — згадував Мілюков, — придивлявся до мене як до можливого тимчасового (скоріше короткострокового) попутника — на шляху від «буржуазної революції до соціалістичної». Спроба зав'язати з ним дискусію, пише Мілюков, «виявилась марною... Ленін довбав своє, важко крокуючи по аргументації противника» [7].

Г.С. — З свого боку, В.Ленін у багатьох своїх працях оцінював особу й політичну діяльність П.М. Мілюкова, зокрема, характеризував його як «визнаного вождя лібералізму і видатного історика» [8] називав «одним із найуміліших дипломатів і політиканів лібералізму», а в той же час і одним з найбільш «знаючих істориків, що дечого навчився у історичного матеріалізму», який згодом перетворився «у звичайного ліберального сікофанта» [9] (останнє слово вживалося як політичний ярлик ще в Стародавній Греції у У ст. до н. е.).

В.А. — З 12 по 18 жовтня 1905 року у Москві відбувся установчий з'їзд політичної партії Народної свободи, або конституційної демократії (кадетів), її засновник, а з 1907 року — голова ЦК П.М. Мілюков мав на цей момент вже солідний політичний «послужний список». За п'яти років цієї людини була величезна пропагандистська робота. Ще влітку 1905 р. після повернення із закордону, він

мав репутацію «політичного гастролера» і «відчайдушного революціонера». І ось тепер — установчий з'їзд. У вступному слові Мілюков формулює його мету: створити велику політичну партію в Росії, відмежуватись від правих і лівих сил, а також як від «вузькокаласових» інтересів поміщиків і капіталістів, так і від «чистокласової доктрини пролетаріату» [10]. Основні програмні положення партії передбачали встановлення конституційного ладу, часткове відчуження поміщицьких земель (з «винагородою за справедливою оцінкою»), відміну станових привілеїв, забезпечення рівності всіх перед законом і демократичних свобод. Вирішення національного питання бачилось на шляху вільного культурного самовизначення. У зв'язку з останнім виникає питання: як ставився Мілюков і його партія до національно-визвольного руху в Україні? Адже відомо, що в роки першої світової війни шовіністичну політику царської окупаційної адміністрації у Галичині Мілюков з трибуни IV Державної думи назвав «європейським скандалом» [11].

Г.С. — Так, дійсно, у 1915 р. поразки царської армії зумовили зміни у ставленні російської громадськості до українського питання. П.Мілюков домагався прийняття конференцією кадетів резолюції про визнання прав українців на широке культурне самовизначення (червень 1915 р.). А з різким осудом політики Росії у Галичині виступили, крім Мілюкова, й Суханов, Чхеїдзе та ін. Про це йшлося на міжнародній науковій конференції [12], присвяченій 80-річчю закінчення першої світової війни (у травні 1918 р.) про яку ми розповідали читачам «Історії в школі» [13]. Але це — поодинокі факти. В цілому ж Мілюков рішуче протидіяв утвердженню автономії та незалежності України [14].

Що ж стосується ставлення кадетів до українського національно-визвольного руху, то у цій партії не було єдності. З одного боку, російські кадати як прихильники «єдиної та неділимої» були проти автономії України, а з іншого — серед кадетів в Україні були й такі, хто вважав, що партія повинна піти назустріч вимогам українського руху.

Цю проблему намагалися розв'язати на кадетських з'їздах. Наприклад, на VII з'їзді (березень 1917 р.) було підтверджено положення партійної програми про право нації на «культурне самовизначення», що було, по суті, сурогатом територіальної автономії. Визнавалося право національних мов на розвиток і вживання у місцевих державних органах. За російською мовою залишався статус загальнодержавної та міжнародної [15].

На VIII з'їзді (травень 1917 р.) кадати знову повернулися до національного питання. Тоді П.Мілюков заявляв: «...Утворення національно-територіальних одиниць не виключено», але ставити це завдання в нинішній час означало б привести революцію до катастрофи. Одні промовці (О.Кокоскін, О.Маклецов, А.Кашпуров) закликали до боротьби з

екстремістською течією в українському русі, яка прагне відірвати Україну від Росії, інші (М.Могилянський, ГТ.Бутенко) закликали делегатів зїзду прислухатись до вимог українців.

Аналогічна полеміка з приводу українського питання простежується і на IX з'їзді (липень 1917 р.) партії кадетів. Доповідь барона Нольде засвідчила непохитність позиції ЦК. У відповідь на незадоволення доповіддю, висловлене головою Київського крайового комітету партії Д.Григоровичем-Барським, П.Мілюков повідомив про рішення ЦК створити комісію по підготовці законопроекту про автономію України. Українська Центральна Рада не визнавалася кадетами-міністрами Тимчасового уряду. Проголошення І Універсалу, як відомо, примусило Тимчасовий уряд піти на переговори з Центральною Радою. Була досягнута угода, яку міністри — кадати не визнали. Вони пішли з уряду, чим викликали його кризу...

В.А. — Про наслідки цієї кризи М.С.Грушевський писав так: «Частинна криза російського кабінету, вчинена виходом з нього кадетів, з приводу угоди з українцями, була використана радикальними елементами з одного боку, контрреволюційними — з другого для натиску на уряд. В Петрограді виникло повстання, і здавлене тут, воно перекинулось на фронт і мало наслідком згадану катастрофу в Галичині. Протягом кількох днів була втрачена майже вся окупована російськими військами Галичина і Буковина. Волинь і Поділля стали перед перспективою ворожого натиску. В армії з'явилася страшна дезорганізація, присутність елементів непевних і небезпечних. Нечувані погроми, вчинені цим військом при уступленню, викликали жах і огиду» [16].

Г.С. — Треба також відзначити, що І Універсал був вороже зустрінутий кадетами в самій Україні. Відомо, наприклад, декларація Полтавського комітету їх партії із засудженням дій Центральної Ради, яка, мовляв, незважаючи на запевнення, вела політику відриву України від Росії...

В.А. — Та що там казати про українських кадетів? Якщо при обговоренні проекту І Універсалу навіть заступник голови Центральної Ради С.Єфремов різко запротестував проти проголошення автономії України [17]. Здивовано і стривожено подивився тоді на свого заступника Михайло Грушевський, а Винниченко, який зачитував проект Універсалу, немов завмер у мовчанні. Тоді проект був відредагований і в проголошеному Універсалі не було не тільки фрази «Віднині Україна стає автономною державою», а й взагалі терміну «державна» стосовно України. Якщо взяти текст, то ми побачимо тільки фразу: «творити новий лад вільної автономії України», «не одділяючись від усієї Росії...», «не розриваючи з державою Російською» [18]. А за тиждень до Жовтневої революції на запитання, чи дійшов розвиток України до необхідності досягнен-

ня незалежності. В.К.Винниченко публічно відповів: «Очевидно, ні» [19]. Як це не гірко, але треба сказати: керманічі української революції тоді не визначилися щодо своїх державотворчих устремлінь. Погодимось з думкою відомих сучасних науковців: «З політичне невиробленої маси виходять і темні провідники» [20].

Але повернемося до Мілюкова та ідеології кадетської партії. Визнання автономії України йшло врозріз з цією ідеологією. Вирішення питання блокувалося кадетами на рівні загальноросійського уряду, було перенесено до скликання Установчих зборів, а в Україні кадети лишилися без підтримки й не могли вести боротьбу проти української державності на «парламентському» рівні. Але важливе й інше. Хід подій, особливо з позицій сучасного історичного мислення, показав життєвість ідей кадетів про правову державу, про контроль представницьких установ над діями адміністрації, про значущість суспільної думки для прийняття відповідальних державних рішень [21]. Партію Мілюкова деякі історики і політики називають «партією компромісу». Візьміть аграрне питання — чия повинна бути земля? — воно так досі і не вирішене. А тоді, на поч. ХХ ст. у розмаїтті суджень і думок яскраво вирізнялися три табори. Праворуч — монархісти, великі землевласники: ніяких поступок малоземельному селянству. Ліворуч — ідея тотального перерозподілу землі, її націоналізація — трудовики, есери, соціал-демократія. Посередині — партія Мілюкова, партія компромісу. Мілюков — майстер компромісу у внутріпартійних і думських міжфракційних відносинах, за що кадетського лідера — і не безпідставно — звинувачували у політиканстві і політичному інтригантстві.

Г.С. — Думаю, що тут варто було б зупинитись на діяльності П.М.Мілюкова у Державній Думі Росії — першому парламенті Російської імперії.

В.А. — Це було б доречно, адже журнал «Історія в школі» читають вчителі основ правознавства, а цей аспект нашої розмови стосується історії української парламентської школи. Її витoki беруть свій початок не з трибун Верховної Ради України, як дехто стверджує, а саме з Петербурга, з трибуни Таврійського палацу, де виступали перші парламентарі, які представляли Україну [22]. Мені здається, що це не якась-така «прив'язка» історії України до Росії, у чому мене колись звинуватили, а яскраве свідчення єдності цих двох історій. Отже, давайте поговоримо про діяльність української фракції як про початок українського парламентаризму.

Г.С. — Дума функціонувала з кінця квітня 1906 р. до кінця лютого 1917 р. За одинадцять років тільки Дума третього скликання працювала повний, згідно з законодавством термін — 5 років. Думи першого, другого і четвертого скликання були достроково розпущені.

В.А. — А якою була частка депутатів від України?

Г.С. — Майже стабільною — 95 — у Думах першого і четвертого скликання, 96 — у II і III Думах. Це — п'ята частина всіх парламентарів. В Державній Думі першого і другого скликання українська парламентська громада мала у своєму складі таких відомих політичних діячів, як І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський, В.Чехівський, О.Свечин, М.Ковалевський, А.Вязлов, барон Ф.Штейнгель, професор М.Біляшівський і І.Лучицький, священник А.Гриневич, земський лікар М. Рубисов та ін.

В.А. — Вони були першими і тому ввійшли в історію українського парламентаризму...

Г.С. — Не тільки тим, що були першими, але і своєю діяльністю, послідовністю у відстоюванні в Думі інтересів України. Вони підготували проект Декларації про автономію України. Українська думська громада для висвітлення своєї діяльності заснувала друкований орган — журнал «Украинский вестник», у якому співробітничали М. Грушевський, М. Туган-Барановський, І.Франко, О.Лотоцький, О.Русов, Д.Дорошенко, М.Славінський, П.Стебницький, Ф.Вовк, Д.Багалій та інші.

В.А. — Розкажіть, будь-ласка, докладніше про діяльність перших українських парламентарів. Чи ставилось в той час питання про українську державність? І яка була позиція П. М. Мілюкова?

Г.С. — Ні, практично не ставилось. І на це були свої причини. Особливо різко змінилась ситуація після 3 червня 1907 р., коли був виданий новий виборчий закон, що мав на меті створення нового парламенту, виключно «російського» за духом. В результаті, у III Думі на зміну своїм попередникам були обрані в значній кількості великі землевласники і російські шовіністи, такі, як граф В.Бобринський, князь Волконський, видавець газети «Киевлянин» В.Шульгин, предводитель Прилукського повітового дворянства Милорадович та ін. Всі вони належали до фракції найбільш правих, для яких українські вимоги були вимогами «купки хворих людей», а також була неприйнятна сама ідея існування «України».

В.А. — Україну вони тоді називали не інакше, як «Юго-Западный край», «Малороссия»...

Г.С. — Отож, зрозуміло, чому серед всієї кількості наболілих для України питань у III Державній Думі було піднято лише два — про українську школу і про українську мову у місцевому судочинстві.

В.А. — Михайло Грушевський уважно стежив за діяльністю Думи. Так, у статті «Законопроект про ученне українською мовою» він писав: «В марті 1908-го року 37 депутатів Державної (Государственной) Думи подали такий законопроект:

1) — Щоб по тих сторонах, де живе український народ, у народних школах учено українського мовою.

2) — Руської мови щоб учили обов'язково.

3) — Книжки до учення щоб були приладжені до розуміння дітей українських і до по-

треб тамошнього життя» [23].

Г.С. — М.С. Грушевський, очевидно, мав на увазі законопроект, який був винесений на обговорення Думи 29 березня 1908р.: про введення української мови у початкових школах. Про це варто розповісти докладніше, тим більше, що до цього мав неабияке відношення і Павло Мілюков.

В.А. — Принагідно зазначимо, що про діяльність П.М. Мілюкова у Думах писав ще Ваш, Геннадію, батько, професор В.І. Стрельський. Так, аналізуючи стенографічні звіти державних дум як історичне джерело, він згадував звіт про засідання III Думи від 12 грудня 1908 р., де Мілюков зробив огляд зовнішньої політики царського уряду за попереднє десятиріччя [24].

Г.С. — Дякую за згадку про дорогу для мене людину, але повернемося до нашої теми і перенесемося на кілька місяців раніше — у весну 1908р. — коли Мілюков брав участь у обговоренні питання про українську мову. Справа в тому, що той законопроект, про який писав М.С.Грушевський, так і не був розглянутий. Розгляд цього життєво важливого для української нації питання тоді було перенесено. Вперше у Думі третього скликання про українську школу говорилось у доповіді депутата Рудича від Подільської губернії на пленарному засіданні у березні 1908 р., присвяченому основним напрямкам діяльності міністерства народної освіти. Суть доповіді: українофільство існує в тій мірі, у якій його забороняють. «Звільнить його і його не буде». Доповідач демагогічно заявляє: «Української школи не потрібно, але якщо її вимагають українофіли, дайте їм її, щоб вони самі переконались у неспроможності своїх вимог». Ясно, що при такому відношенні законопроект більш ніж через рік був переданий у комісію по народній освіті для з'ясування необхідності його прийняття, де він і був похований. Тільки у жовтні 1910 р. питання про українську школу знов вплигло, але у зв'язку з вимогами й інших народів про свою національну школу. Вирішили так: «інородцям першого сорту» (поляки, литовці, німці, татари, естонці, латиші, вірмени, чехи, грузини) — дозволити, «інородцям другого сорту» (всі інші народи і нації Російської імперії) — ніякого права на свою національну школу і освіту не надавати. На захист прав свого народу виступив депутат-кадет, професор Київського університету св. Володимира, член-кореспондент Петербурзької академії наук, українець Іван Васильович Лучицький. Однак його поправка була підтримана лише одним з депутатів Думи — подільським священником Сендерко. І тут бере слово П.М.Мілюков. Обов'язок держави оберігати права національностей, — говорить він. Українська мова стала літературною мовою. Український рух висунув чимало діячів, відомих всьому світові, і навчання українською мовою абсолютно можливе. Полемізуючи з графом Бобринським (більш відомим не як депутат, а як співлас-

ник цукрових заводів у Київській губернії), який висловив шаблонну думку, що ніякої української мови немає і що «так называемая украинская мова не имеет ничего общего с чудным языком Шевченка», П.М.Мілюков довів, що граф не знає ані української, ані російської мови. Від імені кадетської фракції Мілюков цілком підтримав поправку депутата Лучицького. Але результати голосування були невтішні; українська школа знов була заборонена.

В.А. — Але, насправді, Мілюкова не можна уявити навіть «тимчасовим» прибічником українського руху [25].

Г.С. — Так, і це особливо проявилось в іншому випадку, коли депутатам -українцям знов вдалось звернути увагу Думи до своїх вимог. Тоді йшли дебати про рідну мову у місцевому судочинстві. На заперечення графа Бобринського, представник литовської нації, яка була у такому ж принизливому стані, що й українська, депутат Булат висунув вимогу підтвердити право оратора представляти інтереси українського народу. Не задовольнившись відповіддю графа, Булат взяв під свій захист ще й вимоги українців. І.В. Лучицький у своєму виступі посилався на ті права, які історично мав український народ. І Булат, і Лучицький знайшли підтримку з боку Мілюкова. Але як? Зверніть увагу: своїм підтекстом висновки Мілюкова і Рудича абсолютно співпадали — «освободите их и их не станет». Не дивно, що така позиція цього гнучкого політика зовсім не сприяла позитивному вирішенню проблеми рідної мови в українському судочинстві. І, що цікаво, щоб остаточно затамувати «врагов Очестества», було організовано «глас народа»: українці-депутати від селян, які до цього завжди відмовчувались, тоді виступили із заявою, що їм, українцям, не потрібна українська мова у судочинстві.

В.А. — Гірко і боляче чути про це, але повернемося до Мілюкова. Давайте згадаємо його виступ з трибуни IV Думи. Тоді у парламенті панівними були думки на кшталт: «українцям потрібні такі реформи, які могли б зруйнувати велику Росію»; «український рух — смертельна небезпека для великої російської держави»; «висунення українського питання — це заклик Малоросії до відокремлення від Росії і всього російського»; «українського народу не існує», а його мова є штучним витвором «українофілів», цієї мови не розуміють навіть самі українці. Такою була основна домінанта багатьох виступів у Думі. У відповідь на них Мілюков сказав:

«Пл..! Це ще в 1869 році говорив міністр внутрішніх справ Валуєв... В наступному 1870 році був поданий указ цензури не пропускати української книжки, в 1876 році був виданий знаменитий указ: вся привозна література українською мовою рішуче забороняється... Тим же указом були заборонені театр і музикальні тексти українські. І що ж, п.п., вийшло з тієї справи? Поруч, не в нас, а в Австрії,

створився культурний центр, який з кожним роком набуває все більшого впливу на національне життя нашої України. І я вас питаю: хіба розумний політик міг би прагнути до такої мети? Чи міг він створити поруч, в сусідстві, конкурента, який у тяжкий час буде загрожувати нам створенням скрутного становища на нашій окраїні» [26].

Г.С. — Це висловлювання ще раз підтверджує майстерність маневрування Мілюкова. Взагалі треба сказати, що діяльність Думи, як третьої, так і четвертої, відзначалася практично повною підтримкою урядового курсу великодержавного шовінізму. Це дозволило царському уряду розпочати ліквідацію тих незначних досягнень, яких домоглися українці у першій і другій Думах.

Виступи Мілюкова, як і Рудича, були двоїстими і суперечливими. Мабуть, єдиним, кому вдалося належним чином поставити українські питання в Думі, був професор Луцький.

В.А. — Чи згодні Ви з тими вченими і публіцистами, які вважають біографію Мілюкова біографією компромісу?

Г.С. — Ні, не згодний. Біографію Мілюкова, я вважаю, краще було б назвати біографією суперечностей. У М.М.Покровського є робота, яка так і називається «Суперечності п. Мілюкова» (М., 1922). Це — критичний розбір «історії другої російської революції» Мілюкова. Покровський звинувачує кадетського історика і політика у протиріччях з самим собою, а головне — з історичною істиною [27].

Біографію Мілюкова можна ще назвати біографією політичного маневрування, що яскраво виявилось і у його секретній місії до Києва під час гетьманського правління П. Скоропадського.

В.А. — Зупиніться на цьому, будь-ласка, більш докладно.

Г.С. — У Києві на той час суспільно-політична обстановка була складною і напруженою. Тисячі донедавна можновладних військових і політичних діячів з'їжджали сюди з Петрограда, Москви та інших російських міст, які опинилися під «совдепією». Дехто прибув з надією на звичне їм «сите життя», більшість інших — із прагненням соціального реваншу. Австрійський посол у Києві граф І. Форґач доповідав своєму уряду, що сюди прибувають «у всезростаючій кількості видатні представники російської аристократії і монархічних кіл... Вони прагнуть налагодити контакти з німецькими військовими і політичними представниками, щоб одержати їх підтримку у здійсненні планів повалення нового ладу і відновлення монархії в Росії» [28].

А ось як відтворює політичну атмосферу у тогочасному Києві Д.З.Мануїльський (тоді — заступник голови делегації РНК Росії на переговорах з урядом Української Держави): «Київ в період гетьмана став реакційним Вавилоном, де поряд з німецькою каскою маячили погони Добровольчої і Астраханської армій. Штаби цих агентів відкрито діяли в ук-

раїнській столиці під охороною німецьких багнетів. ...Для чорносотенної реакції «самостійна» Україна була, насамперед, окраїною — Вандеєю, куди, як в Кобленц, стігалася вся російська еміграція з залишками невіднятого майна, де відбувалася мобілізація сил для наступу на Москву... Для російського поміщицького стану ідея «незалежної» України... була лише тактичним маневром у боротьбі за «єдину і неділиму» монархічну Росію [29].

Саме цим і скористався П.М.Мілюков, який вже пережив свій зоряний час як міністр закордонних справ Тимчасового уряду і тепер, після багатьох халеп, спинився нарешті в Києві. Ще перед цим, під час перебування у Ростові, згадував цей «еластичний» політик, йому стали зрозумілими наміри німців після створення незалежної України і Дону під своїм протегуванням ввести в коло своїх розрахунків також і Добровольчу армію генерала Алексеєва. У травні і першій половині червня ці надії були особливо сильними [30].

В.А. — Під час перебування на Дону після попередньої втечі спочатку з Петрограда, де відбулося більшовицьке збройне повстання, а потім з Москви, де після тижня кровопролитних боїв була також встановлена Радянська влада, Мілюков багато спілкувався з генералом Алексеєвим. Тексти відомої декларації Добровольчої армії належить перу Мілюкова. Між іншим, як генерал, так і політик сподівались тоді, що Добровольча армія після розгрому більшовиків буде використана для продовження боротьби проти німців. Саме на цьому будувались основні розрахунки на фінансову допомогу союзників, саме про це говорилось у декларації.

Г.С. — Так, але зараз, у кінці травня 1918 року, Мілюков з'являється у Києві. Заявляється інкогніто, змінивши свою зовнішність, з документами на ім'я професора Іванова (навіть київські кадети не відразу впізнали тоді свого лідера). Секретність місії була не випадковою. Адже німці не забули політичну лінію Антанти на війну з ними «до переможного кінця», яку послідовно проводив у 1917 році П. М. Мілюков як міністр закордонних справ Тимчасового уряду.

В.А. — Ви маєте на увазі горезвісну ноту Мілюкова? [31].

Г.С. — І не тільки.

В.А. — Ця політика дорого коштувала: з 10 млн. осіб, що загинули у війні, 5 млн. були росіяни, українці, білоруси та представники інших народів Росії. Криваві жнива не обійшли і родину самого Мілюова. Його молодший син добровольцем пішов на фронт і був вбитий у першому ж бою. Але кадетська партія, не зважаючи ні на що, вперто проводила гасло «Війна до переможного кінця!».

Г.С. — Тепер, з прибуттям у Київ, Мілюков здійснює політичний кульбін на 180 градусів.

В.А. — Це, мабуть, одне з тих протиріч, про які писав Покровський. З одного боку, — залізна впертість, а з іншого, — різкі, запамороч-

ліві, абсолютно непередбачувані зигзаги, повороти на 180 градусів у політичній позиції. З одного боку, — політичне честолюбство, а з іншого, — стриманість, навіть деяка манірність і справжній непоказний демократизм у спілкуванні з різними людьми; прихильність до демократичних ідеалів, загальнолюдських цінностей — і непохитна відданість ідеї збереження й розширення Російської імперії; розумний, виважений політик — і водночас — «бог безтактовності» (за прізвиськом, яке ходило за ним)... Мені здається, ці свої полярні риси характеру і політичної поведінки він виявляв в залежності від обставин.

Г.С. — Прибувши до Києва, Мілюков зустрічається з представниками російських антибільшовицьких організацій різного напрямку, зондуючи ґрунт для переговорів з німецьким командуванням.

Ось як згадує про зустріч з Мілюковим близький соратник Корнілова і Алексєєва, пізніше — голова денікінського уряду генерал О.С.Лукомський: *«Наша розмова носила суперечливий характер. П.М.Мілюков переконував, що німці вийдуть переможцями із світової боротьби; що вони — єдина сила, на яку може спертися Росія; що тільки німці, які надіслали нам у заплomboваних вагонах керівників більшовизму, можуть нас від них урятувати...»*

В.А. — Перепрошую, про «заплomboвані вагони», про «німецьке золото» та «німецьких шпигунів» вже доведено, що це — одна з фальшивок, яка була виготовлена співробітниками контррозвідки, щоб продемонструвати «продуктивність роботи» спецслужб (або для шантажу). Це сталося ще навесні 1917 року. Але, не зважаючи на бездоказовість подібних звинувачень, такі «документи» і «факти» продовжують гуляти і нині, щоправда, не в таких масштабах, як це ми спостерігали на початку 1990-х рр., коли у тогочасній політичній боротьбі використовувалась стара «крапле-на карта». Що стосується Мілюкова, який спочатку визнавав достовірність цих документів, то пізніше він написав: *«Оскільки за ці документи платили гроші і, мабуть, не малі, то за відсутністю оригіналів, посередники де-не-де підкидали створені ними»* [32]. Ще раз вибачте, що перебив, але втриматися не міг.

Г.С. — Це питання заслугоує на окрему розмову, вона не є темою нашого діалогу. Але продовжимо: генерал Лукомський згадував, що він *«зі свого боку доводив, що Німеччина буде розбита; що переможцями, незважаючи на вихід з боротьби Росії, залишаться наші колишні союзники... П.М.Мілюков стояв на своєму. Я запропонував йому поговорити ще з генералом Драгомировим... Наступного дня я влаштував їхнє побачення, був присутній на ньому сам, але з цього нічого не вийшло. П.М.Мілюков упирався на своєму і не погоджувався з жодними доказами. На завершення сказав, що не приїхав негайно домовлятися з німцями, а поки хоче зустрітися в Києві з представниками німецького уря-*

ду і прозондувати ґрунт... Наскільки мені відомо, побачення Мілюкова з представниками німецького уряду в Києві не відбулося» [33].

В.А. — Але Лукомський помилився?

Г.С. — Так. «Мілюковсько-німецькі» переговори таки відбулися. Про них маємо свідчення самого П.М. Мілюкова. Дивлячись на поточні події очима професійного історика, він завжди вів обширні щоденникові записи про всі політичні засідання, наради, переговори, в яких брав участь. Вів записи він і у Києві. Пізніше П.М.Мілюков об'єднав свої щоденники у рукопис під назвою «Київ — Катеринодар, травень 1918», який зберігається у Центральному архіві Росії (Москва). Цей щоденник, використаний у ряді зарубіжних видань і у монографії Г.З.Йоффе [34], дозволяє із стенографічною точністю відтворити хід переговорів.

В.А. — Як же так трапилось, що незмінний прибічник єднання з союзниками, який стільки разів говорив про вірність Антанті, так зненацька і незбагненно, навіть для однодумців, вдарився в іншу крайність?

Г.С. — Пояснюється це саме його пристрастю до політичного маневрування. Сам Мілюков пояснював це своїм партійним колегам так: перш за все, він був переконаний, якщо не в перемозі німців, то в затягуванні війни, що йшло на користь Німеччині, яка отримала можливість викачувати продовольство для своєї армії за рахунок загарбаної України... На Заході союзники допомоги Росії не мають можливості. Між тим, німцям «самим буде вигідно мати у тилу не більшовиків і слабку Україну, а відроджену за їхньою допомогою і, таким чином, дружню Росію». Тому він сподівався *«переконати німців зайняти Москву і Петербург, що для них не становитиме ніяких складностей», і допомогти створенню «всеросійської національної влади»*. Лівий кадет князь Оболенський при зустрічі з Мілюковим у Києві запитав:

— *Невже ви гадаєте, що можна створити міцну російську державність на силі ворожих багнетів? Народ вам цього не пробачить.*

— *Народ? —* перепитав Мілюков, знизавши плечима. — *Бувають історичні моменти, коли з народом не варто рахуватись* [35].

В.А. — Щодо цього, з сумом констатую, що на протязі всієї нашої історії, національної і світової, давньої і новітньої такі історичні моменти переважали: інтересами народу завжди прикривались, на них завжди спекулювали. Відомі тези *«мета виправдовує засоби»* і *«переможець не судять»* приводили до того, що чим вище видавалася мета, тим більшим горем і стражданням доводилось розплачуватись народу. Невеселі думки, погодьтеся, особливо коли слухаєш деяких сучасних політиків і можновладців.

Г.С. — Так, згодний, принаймні у випадку з Мілюковим. Але повернемося до переговорів. Їх зав'язка відбулася на квартирі міністра освіти в уряді Скоропадського М.П.Василенка — відомого вченого, колеги П.Мілюкова за

фахом та партійною приналежністю. Василенко повідомив Мілюкова, що на обіді у командуючого німецькими військами в Україні генерала Ейхгорна у нього відбулася важлива розмова з якимось майором Гаазе. Останній порушив питання про можливість відновлення «єдиної Росії». Мілюков попросив Василенка організувати зустріч з майором (до речі, за словами П. Мілюкова, Гаазе був псевдонімом... принца Гессенського, брата дружини Миколи II Олександровича Федорівни).

В.А. — Я поцікавився, як розцінила ці події і участь у них свого чоловіка історик Н.Д. Полонська-Василенко. Відкриваю необхідну сторінку її книги: «*Антиукраїнські настрої росіян, що посунули з Росії, ненависть до ідеї самостійної української держави. Київ — гніздо інтриг та змови, монархічні організації, які вважають, що Україна повинна стати П'ємонтою, де повинні формуватися сили для боротьби з більшовизмом*». І далі: «*У цьому відношенні дуже цікава місія П. Мілюкова, який приїздив у червні 1918 року до Києва, щоб розв'язати настрої українського громадянства та німців щодо відбудови Російської держави. Брати ізолювано ці факти, виривати їх з історичної перспективи не можна..!*» [36]

Г.С. — Зустріч Мілюкова з Гаазе відбулася 8 (21) червня 1918 року і складалася, як свідчить щоденник Мілюкова, з трьох частин; з'ясування намірів сторін, вироблення умов можливої угоди і визначення її політичної основи.

Вимагаючи «певних гарантій» для Німеччини, Гаазе намагався з'ясувати позиції різних антибільшовицьких сил. Надавши необхідну інформацію співрозмовнику, Мілюков запропонував такий план дій: необхідно зробити хоча б вигляд, що Москва буде звільнена силами самих росіян. Цю роль можна доручити Добровольчій армії, яку німці озброють і перекинуть на «найкоротшу відстань» до Москви. Німецькі ж війська прикриють «західний фронт Московської області». Гаазе в принципі погодився з таким планом, але виявив сумнів у боєздатності Добровольчої армії і в «прихильності до німців її командування». Мілюков намагався розвіяти його вагання. Розглядаючи умови можливої угоди, Гаазе цинічно заявив, що німцям «буде важко відмовитись» від тих територіальних надбань, які їм дісталися згідно з Брестським договором. Мілюков виявив «розуміння», погодившись з «виправленням» кордонів на користь Німеччини, і, зокрема, на перетворення України у державу «типу Баварії».

В.А. — ..!!!!

Г.С. — Записи щоденника однозначно засвідчують відверто ворожу позицію П. Мілюкова і очолюваної ним партії щодо визвольних змагань українського народу, його права на створення суверенної держави. Плануючи відновлення неподільної Росії у вигляді конституційної монархії з централізованою владою, Мілюков відводив Україні місце звичайної інтегрованої провінції у її складі без

будь-яких ширших політичних і національних прав. До того ж, П. Мілюков хотів бачити Україну «не з телерішнім гетьманом, а з гетьманом, призначеним імператором Росії». Серед можливих кандидатів на російський престол Мілюков назвав великого князя Михайла Олександровича.

14 (27) червня в Києві відбулася зустріч Мілюкова з німецьким послом Муммом. Проте вже через тиждень Мілюков одержав лист від генерала Алексєєва. Він записує у щоденнику: «*На моєму плані доводиться поставити тимчасово хрест... Добровольча армія не змінює орієнтацію*». План Мілюкова викликав обурення у ставці Добровольчої армії і назавжди підірвав його авторитет серед офіцерства.

В.А. — Чи вибачила Антанта Мілюкову його вчинок?

Г.С. — Судить самі. 14-23 листопада 1918 року у румунському місті Яссах відбулася нарада для визначення шляхів подальшої боротьби проти радянської влади. Мілюков як російський учасник наради отримав «особисті» запрошення від посла Франції в Румунії Д. Сент-Олера і посла Англії Д. Барклая. На перший погляд, «протиантантівський зигзаг» Мілюкова був пробачений; «*У Мілюкова так багато заслуг перед союзниками, — казав Сент-Олер, — що на останній відступ ми дивимось як на епізод, який відійшов у минуле*». Учасники наради з радістю вітали розпочату проти Радянської Росії інтервенцію. До Парижу була направлена «Ясска делегація» з шести осіб, у тому числі і Мілюков. Але в Парижі делегацію прийняли відмовились. Причину не ховали — французи не бажали вибачити Мілюкову його розрив з союзниками і співробітництво з Німеччиною. Не всі у Франції думали так, як її посол у Румунії Сент-Олер [37].

В.А. — Ну, а як же товариші Мілюкова по партії?

Г.С. — На час наради у Яссах Мілюков вже склав з себе повноваження голови ЦК кадетської партії. Він вже ніколи не поверне собі цю керівну роль. До того часу, поки П. Мілюков остаточно не зрозумів безперспективність переговорів з німцями, він продовжував ще і ще раз переконувати своїх однопартійців в правильності своєї лінії. Справжня світова політика «*робиться саме тут, на півдні, у Києві*», — писав він у Москву до кадетського ЦК. У різкій формі Мілюков критикував ЦК за те, що той «*опинився у полоні соціалістів-революціонерів і союзників*». — *На жаль, керівництво Добровольчої армії виявилось настільки бездарним, що цього не зрозуміло*». Але, повторюю, це було доти, поки він остаточно не збагнув провал своєї місії. А він-таки збагнув це. В одному з наступних листів він писав, що визнає свій план «*зруйнованим і застарілим*». Спроба Мілюкова перетворити Київ у плацдарм відбудови «єдиної і неділимої» за допомогою кайзерівської Німеччини не увінчалася успіхом.

В.А. — Як склалася подальша доля цього політика?

Г.С. — В еміграції, спочатку в Англії, потім у Франції він працював над книгами, редагував газету, музикував. Треба відзначити, що й тут далися взнаки протиріччя його характеру, особливо при розробці нової стратегії боротьби з більшовиками. Опозиція йому з боку емігрантських кіл була страшенною. Пережив два замаху на своє життя (під час першого загинув його близький друг і соратник С. Набоков, який собою прикрив Мілюкова від кулі).

На початку Другої світової війни в численних виступах П. Мілюков закликав російську еміграцію підтримати свою Батьківщину. Критикував Мюнхенську змову, під час радянсько-фінської війни підтримував СРСР. Перемога радянських військ під Сталінградом була останньою радістю для 83-річного Мілюкова. Тоді він написав свою останню статтю «Правда про більшовизм», де відкрито заявляв про свою солідарність з урядом радянської Росії в цей важкий для неї час.

Перемого радянських військ він охарактеризував, як гімн «*бойової могутності Червоної Армії*» [38]. Статтю таємно друкували на ротаторі, робили машинописні копії і підпільно розповсюджували серед російських емігрантів, що сприяло залученню багатьох з них до Руху Опору. 31 березня 1943 р. П.М. Мілюков відійшов у вічність.

В.А. — Дякую за діалог і сподіваюсь на подальшу творчу співпрацю, а також на те, що зміст нашого діалогу буде корисним й для інших вчителів історії, читачів журналу.

Посилання

1. Абаїмов Володимир. Михайло Грушевський без глянцю і фанфар. — інтерв'ю з Г.В.Стрельським // Независимость, 1996, 18 декабря.
2. Стрельський Геннадій, Трубайчук Анатолій. Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти. — К., 1996.
3. Стрельський Геннадій. Секретна місія П. Мілюкова. // «Київська старовина» 1993, №2, СС. 103-105.
4. Дорошенко Дмитро. Нарис історії України, т. 1, — Київ-Мюнхен, 1991, С.17.
5. Там само. С. 18.
6. Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894) — К., 1997, С.204.
7. Мілюков П.Н. Воспоминания (1859-1917) — Нью-Йорк, 1956, т.1., СС.208,258.
8. Ленін В.І. Повн. збір. тв., т.21, С.160.
9. Там само. Т.19, СС. 169,170.
10. Вандалковская М.Г. П.Н. Мілюков — политик и историк // Преподвание истории в школе, 1990, № 6, СС.55-56.
11. Цит. за: Гусев Виктор. Украина в первой мировой войне: между молотом и наковальной // Зеркало недели, 1998, 14 ноября.
12. Реент Олександр. Світова війна і загострення суспільної кризи в Україні. // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 р. — К.1998, СС.9-10; Історія в школі, 1998, №5-6, СС. 16-17.
13. Стрельський Геннадій, Абаїмов Володимир. Перша світова війна і слов'янські народи. // Історія в школі, 1998, № 5-6, СС.2-4.
14. Шульгін Олександр. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Упор. Г.В.Стрельський,

І.Д. Шевченко — К., 1998. С.307.

15. ЦДІА України, ф.838, оп.29 стф.1075, арк.1.
16. Грушевський Михайло. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. Упор. А.Ф.Трубайчук. — К.,1992, СС.20-21.
17. Хміль І.С. Визначальна ідея національних сил України до жовтня 1917 року. // Україна ХХ ст: проблеми національного відродження. Збірник наукових праць. — К.,1993, С.57.
18. Чотири універсали. Упор. В.Д.Конашевич. - К./1990, СС.5-7.
19. Цит.за: Хміль І.С. Вказ.праця, С.69.
20. Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) — К. 1996, С. 212.
21. Медушевский А.Н. П.Н.Мілюков: ученый й политик. // История СССР, 1991, №4, С.27.
22. Пасько Ирина. К вопросу об истории украинского парламентаризма. //Зеркало педели, 1998, 17 октября.
23. Грушевський Михайло. Про українську мову і українську школу, — К, 1991, С. 16 (Збережено авторську стилістику).
24. Стрельский В.И. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX века — 1917 г. М., 1962, С. 215.
25. Голубенко Петро. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. К., 1993, С. 383.
26. Цит. за: Голубенко Петро. Назв, праця, СС. 383-384.
27. П.М. Мілюков і М.М. Покровський. Два учні одного вчителя — Василя Осиповича Ключевського. Мілюков був одним з слухачів першого університетського курсу Ключевського, а Покровський був самим «молодшим» його учнем. «Мілюков відходив від вчителя вправо, шукаючи потрібних йому філософських висновків у сфері історико-ідеалістичних концепцій буржуазної науки, дійшовши до лідера кадетської партії... Покровський відходив від вчителя в абсолютно інший бік, до марксизму... Далі, три революції, що завершилися Жовтнем, розколюють під корінь «школу Ключевського»... частину учнів у табір білої еміграції..., а іншу залучають до сфери марксистського дослідження, якому притаманний науковий метод вивчення суспільних явищ.// Нечкина М.В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества. — М., 1974, — С.376.
28. Петров В.И. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию. — М.1988, С.93.
29. Незабутні роки, — К.,1967, СС.223,226.
30. Мілюков П. Россия на переломе. — Париж: 1927, т.2, С.63.
31. Докладніше див: Абаїмов Володимир. Перша світова війна 1914-1918 рр. в курсі всесвітньої історії (10 клас). Методичні рекомендації. // Історія в школі 1998, № 5-6, СС.36-46.
32. Цит за: Логинов В. Опломбированном вагоне, «немецком золоте» и пользе переиздания старых книг. // Коммунист, 1991, №5, С. 126.
33. Революция на Украине по мемуарам белых. — М-Л. 1930, С.209.
34. Дневник П.Н.Мілюкова. Переговоры с немцами в 1918 г. // Новый журнал, 1961, Кн.66; 1962, кн.67; Соловей Д. Василенко, Мілюков і самостійність України в 1918 р. — Вінніпег, 1965; Йоффе Г.З. Великий Октябрь и эпилог царизма. - М.1987, СС.287-293.
35. Цит.за: Думова Н.Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром. - М.,1982, С.140.
36. Полонська-Василенко Наталія. Історія України, т.2 — К. 1992, С.496.
37. Думова Н.Г. Павел Николаевич Мілюков. // Россия на рубеже веков: исторические портреты. — М.1991, СС.214-215.
38. Там же, с.232; Русский патриот (Париж), 1944, № 3 (16), СС. 2-3.

Розмову вів Володимир АБАЇМОВ.